

**UNIVERSITATEA “BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE**

NICOLETA-ELISABETA TOMA (căs. DEMIAN)

**SUD-VESTUL FOSTEI DACII APULENSIS (BANATUL) ÎNTRE 275-380
P.CHR. PE BAZA IZVOARELOR NUMISMATICE**

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC: PROF. UNIV. DR. NICOLAE GUDEA

2012

CUPRINS

INTRODUCERE

1. Expunere de motive și precizarea delimitărilor cronologice	4
2. Cadrul geografic actual și cel antic	6
3. Stadiul actual al cercetărilor	10
4. Fondul numismatic cunoscut	18
5. Metoda de cercetare aplicată și terminologia	19

Capitolul I. CARACTERISTICI ALE POLITICII EXTERNE ȘI ALE ISTORIEI MILITARE A IMPERIULUI ROMAN ÎNTRE 275-380 P.CHR.

1. Stabilizare și creștere (275-324 p.Chr.)	25
2. Constanță și expansiune (324-354 p.Chr.)	28
3. Începutul decăderii (354-378 p.Chr.)	30
4. Privire specială asupra fortificațiilor din zona “Porților de Fier”	35

Capitolul II. ANALIZA STRUCTURALĂ A TEZAURELOR MONETARE DIN SEC. III-IV P.CHR. DIN BANAT

1. Tezaurele monetare din sec. III-IV p.Chr. din Banat	59
2. Analiza distribuției monedelor din tezaure pe ateliere monetare	67
3. Analiza distribuției monedelor din tezaure pe emitenți	70
4. Analiza distribuției monedelor din tezaure pe tipuri monetare	72
5. Analiza distribuției monedelor din tezaure pe secvențe cronologice	75
6. Gruparea tezaurelor după structura internă și limite cronologice	77

Capitolul III. ANALIZA DESCOPERIRILOR MONETARE IZOLATE DIN SEC. III-IV P.CHR. DIN BANAT

1. Răspândirea monedelor izolate în Banat	92
2. Analiza distribuției monedelor izolate pe nominale	94
3. Analiza distribuției monedelor izolate pe ateliere monetare	96
4. Analiza distribuției monedelor izolate pe emitenți	98
5. Analiza distribuției monedelor izolate pe tipuri monetare	100
6. Analiza distribuției monedelor izolate pe secvențe cronologice	103

Capitolul IV. INTERPRETAREA PREZENȚEI MONETARE ROMANE TÂRZII ÎN BANAT

1. Circulația monetară între 275-380 p.Chr. în Banat	107
2. Studiu comparativ cu circulația monetară din provinciile vecine	134
a. Moesia Prima și Pannonia Secunda	134
3. Studiu comparativ cu circulația monetară din fostele provincii dacice	137
a. Transilvania	137
b. Oltenia	140
4. Studiu comparativ cu circulația monetară din <i>Barbaricum</i> (zona sarmată) și din Crișana, Satu-Mare și Maramureș	142

Capitolul V. CONCLUZII. SEMNIFICAȚIA ISTORICĂ A CIRCULAȚIEI MONETARE DINTRE 275-380 P.CHR. DIN BANAT

147

CORPUSUL DE ANALIZE STRUCTURALE ALE TEZAURELOR

153

REPERTORIUL DESCOPERIRILOR MONETARE DIN SEC. III-IV (275-380 P.CHR.) DIN BANAT

A. Tezaure	175
B. Descoperiri izolate	203

REPERTORIUL DESCOPERIRILOR ARHEOLOGICE DIN SEC. III-IV DIN BANAT

265

ANEXE

Tabele - tezaure	272
- descoperiri izolate	287
Grafice - tezaure	305
- descoperiri izolate	316
Abrevieri și bibliografie selectivă	326
a. Abrevieri și bibliografie	326
b. Abrevieri ale unor comunicări	354
c. Abrevieri bibliografice	355

d. Abrevieri de muzee, instituții și arhive	358
e. Abrevieri tehnice	359
Indexul localităților din Banat cu descoperiri monetare (anii 275-380 p.Chr.)	360
Repertoriul descoperirilor monetare din sec. III-IV (anii 275-380 p.Chr.) din Transilvania	366
Repertoriul descoperirilor monetare din sec. III-IV (anii 275-380 p.Chr.) din Oltenia	369
Repertoriul descoperirilor monetare din sec. III-IV (anii 275-380 p.Chr.) din Crișana, Satu-Mare și Maramureș	371

Hărți

1. Provinciile Imperiului Roman, jumătatea de răsărit (275-380 p.Chr.)
2. Atelierele monetare din Imperiul Roman (275-380 p.Chr.)
3. Limesul dunărean între 275-380 p.Chr.
4. Descoperiri monetare (275-380 p.Chr.) în Banat
5. Descoperiri de tezaur monetare (275-380 p.Chr.) în Banat
6. Descoperiri monetare izolate (275-380 p.Chr.) în Banat
7. Descoperiri monetare din aur (275-380 p.Chr.) în Banat
8. Descoperiri monetare *Fel Temp Reparatio* (346-361 p.Chr.) în Banat
9. Descoperiri arheologice din sec. III-IV p.Chr. în Banat

Cuvinte cheie: Banat; sud-vestul fostei Dacii romane; tezaure monetare; descoperiri monetare izolate; circulație monetară; fortificații; descoperiri arheologice; sec. III-IV p.Chr.

Introducere

Această teză de doctorat analizează circulația monetară între anii 275-380 p.Chr. din Banat, denumire sub care este cunoscut din secolul al XVIII-lea spațiul geografic mărginit la nord de Mureș, la sud de Dunăre, la vest de Tisa și la est de culoarul Cernei, regiune care a constituit sud-vestul fostei provincii romane Dacia Apulensis.

Perioada istorică la care ne referim, 275-380 p.Chr., este cuprinsă între retragerea administrației și a armatei romane din provincia Dacia (anul 275) și înfrângerea romanilor de către goți la Hadrianopolis în anul 378 (anul 380 este o simplă dată convențională, deoarece dezastrul de la Hadrianopolis a avut reverberații timp de mai mulți ani). Urmările au afectat stăpânirea romană, situația politică a Imperiului și influența lui la nord de Dunăre, au provocat deplasări de populație, care au schimbat radical relațiile economice și politice în zonă pentru o bună perioadă de timp.

Studierea descoperirilor monetare, atât a tezaurelor, cât și a descoperirilor izolate, alături de descoperirile arheologice este deosebit de importantă și necesară, deoarece poate oferi informații despre transformările economice, sociale și politice care au loc în această regiune în epoca romană târzie.

Preocupările noastre pentru analiza circulației monetare din Banat între sfârșitul sec. al III-lea și sfârșitul sec. al IV-lea au fost determinate îndeosebi de absența unui studiu numismatic amplu despre circulația monetară din Banat în sec. IV (bazat pe un repertoriu cât mai complet al descoperirilor monetare), dar și de numărul mare de tezaure monetare din sec. IV descoperite în Banat.

Suntem conștienți de limitele demersului nostru, datorită atât unor motive obiective (stadiul actual al cercetărilor), cât mai ales subiective. Considerăm însă că prin lucrarea de față vom completa un gol din bibliografia referitoare la istoria Banatului în epoca romană târzie, trasând în același timp posibilele direcții ale cercetărilor numismatice viitoare referitoare la acest subiect.

Trebuie să precizăm sensul în care am folosit termenii de tezaur, depozit și lot monetar, cu sublinierea că opțiunea folosirii lor în acest sens ne aparține. Dacă termenul

de **tezaur monetar** l-am folosit în sensul cunoscut (o acumulare de valori materiale sau abstracte), prin **depozit monetar** am înțeles un tezaur de dimensiuni mai mici, modeste, iar prin **lot monetar** ne-am referit la un grup de monede desprins dintr-un tezaur.

Fondul numismatic datat între 275-380 p.Chr. constă în tezaure și descoperiri monetare izolate din 143 de localități din Banat, însumând cca. 34.578 monede descoperite. Din acest total, cca. 33.488 monede se regăsesc în cuprinsul celor 77 de tezaure, depozite și loturi monetare din 41 de localități din Banat, iar restul de cca. 1.090 monede îl reprezintă monedele izolate descoperite în 125 de localități din Banat.

Dintre cele 77 de tezaure, depozite și loturi monetare există unele semne de întrebare în legătură cu 6 dintre ele, iar cele 71 rămase constau în: 54 de tezaure, 5 depozite și 12 loturi monetare. Doar 22 de tezaure, depozite și loturi monetare dintre cele 77 descoperite în Banat au fost publicate începând cu anul 1972 până în prezent, conform standardelor numismatice, de către Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Ioan Stratan, Dana Bălănescu, Radu Ardevan, Nicoleta Demian, Viorica Suciuc, Raoul M. Șeptilici (cele din Banatul românesc), de Velika Dautova-Rușevljan și Ljiljana Bakić (cele din Banatul sârbesc). Restul tezaurelor din sec. III-IV din Banat, deși sunt deseori menționate în repertorii, în sinteze numismatice sau arheologice, nu se pretează unei analize numismatice detaliate, lipsind un catalog al monedelor cu toate datele. Această observație este valabilă și pentru tezaurele pierdute în decursul timpului, care de cele mai multe ori nu mai pot fi reconstituite doar pe baza informațiilor din bibliografie.

În cazul descoperirilor monetare izolate romane târzii din Banat, sursele bibliografice sunt dintre cele mai diverse: repertorii numismatice, repertorii arheologice, lucrări de sinteză (care de obicei conțin și repertorii), numeroase articole, informații de arhivă, diverse articole din publicații de la sfârșitul sec. al XIX-lea și din prima jumătate a sec. XX, monografiile unor localități sau comitate din Banat, tipărite în aceeași perioadă; comunicări numismatice susținute la diverse sesiuni științifice sau la simpozioanele naționale anuale ale Societății Numismatice Române.

Capitolul I.1-3. Caracteristici ale politicii externe și ale istoriei militare a Imperiului Roman între 275-380 p.Chr.

Pentru înțelegerea contextului istoric, am prezentat principalele conflicte militare ale Imperiului roman care au avut loc în perioada cuprinsă între 275-380 p.Chr., folosind ca surse cronologiile întocmite de către autorii *The Roman Imperial Coinage*,

volumele V/1, VI, VII, VIII și IX, incluzând și datele când împărații romani s-au aflat în provinciile învecinate Banatului.

Capitolul I.4. Privire specială asupra fortificațiilor din zona “Porților de Fier”

Pentru o mai bună înțelegere a circulației monetare din Banat între 275-380 p.Chr. am considerat necesară o prezentare a fortificațiilor din zona “Porților de Fier”, termen utilizat în literatura de specialitate într-un sens mai larg, desemnând zona de la *Lederata* până la Porțile de Fier propriu-zise (sector cuprins între Moldova Veche și Drobeta Turnu Severin).

Potrivit informațiilor oferite de izvoarele literare, epigrafice și arheologice, în sectorul cuprins între *Singidunum* (Belgrad) și *Drobeta* (Turnu Severin) în epoca romană târzie au funcționat 51 de fortificații mari, fortificații mai mici (turnuri - *turres*, burguri - *burgi*), baraje (*clausurae*), la care se adaugă orașele fortificate.

Fortificațiile se înșirau de-a lungul Dunării, cele mai multe aflându-se pe malul sudic; 37 de fortificații aparțineau provinciei Moesiei Prima, iar 14 Daciei Ripensis. Dintre fortificațiile din Banat, aflate pe malul stâng al Dunării, 9 aparțineau provinciei Moesia Prima: Pančevo, Kovin, Sapaja, Banatska Palanka, Pojejena, Moldova Veche, Gornea și turnurile de la Coronini (Pescari) și Svinița, în timp ce Dierna și turnul de la Dubova aparțineau Daciei Ripensis.

Repertoriul celor 51 de fortificații de pe ambele maluri ale Dunării, cunoscute sau presupuse, prezentate de la vest la est, l-am realizat pe baza lucrărilor referitoare la fortificațiile romane târzii din zona Porților de Fier din bibliografia de la sfârșitul tezei. Fiecare fortificație este prezentată pe scurt după următoarele criterii: numele antic; numele modern al localității; așezarea în raport cu localitatea; cercetări efectuate; datele tehnice ale fortificației; unitatea militară care a staționat; materialul arheologic descoperit și bibliografia.

Capitolul II. Analiza structurală a tezaurilor monetare din sec. III-IV pChr. din Banat.

În prezent, cunoaștem 77 de tezaure, depozite și loturi monetare din 41 de localități din Banat, însumând cca. 33.488 + x monede descoperite. Apreciem numărul monedelor recuperate din tezaurele descoperite la cca. 20.807 + x, iar cel al monedelor determinate la 5.226.

În funcție de numărul de monede componente, cele mai multe dintre tezaurele romane târzii din Banat sunt modeste, cuprinzând câteva zeci sau sute de monede.

Astfel, 40 de tezaure conțin până la 100 de monede, 10 tezaure cuprind între 100-500 de monede, iar 8 tezaure au între 500-1.000 de monede. Numărul tezaurelor mari cu peste 1.000 de monede se ridică la 11, iar cel al tezaurelor pentru care nu se cunoaște numărul de monede componente este 7. Cel mai mare tezaur descoperit este Moldova Veche IV - „Flotații” cu peste 4.200 de monede, iar cel mai mic, despre care se știe că a fost recuperat integral, este depozitul Moldova Veche VI cu 6 monede găsite într-un mic vas.

Din totalul de 77 de tezaure monetare, 59 conțin monede din bronz, 13 au o compoziție mixtă, 3 sunt alcătuite din monede din aur, iar pentru 2 tezaure nu se cunoaște metalul monedelor. În 8 cazuri tezaurele sau depozitele monetare au fost descoperite în vase, iar în 4 cazuri monedele din tezaure sau depozite s-au găsit în asociere cu alte obiecte.

Urmărind distribuția monedelor din tezaure și depozite pe zone geografice, am obținut următoarele rezultate:

- în sectorul dunărean - 26 tezaure (cca. 18.506 monede);
- în Banatul de câmpie - 40 tezaure (cca. 12.800 monede);
- în Banatul de deal și munte - 10 tezaure (cca. 2.182 monede).

În continuare, am analizat din punct de vedere al structurii (atelier monetare, emitenți, tipuri monetare și secvențe cronologice) doar cele 22 tezaure și loturi monetare din sec. III-IV p.Chr din Banat publicate sistematic. Analiza am realizat-o pe baza Corpusului de analize structurale de tezaure și a tabelelor referitoare la acestea.

Trebuie să precizăm că am păstrat determinarea și datarea tipurilor monetare conform *LRBC (Late Roman Bronze Coinage)*, așa cum au fost publicate monedele respective, deoarece o redeterminare a acestora conform *RIC (The Roman Imperial Coinage)* ar fi depășit cu mult cadrul lucrării de față.

Fondul numismatic al celor 22 tezaure, depozite și loturi analizate, constând în 5.226 de monede, se pretează la întocmirea unor statistici utile și sugestive. Numărul imitațiilor din cele 22 de tezaure se ridică la 5 (0,09%), iar cel al emisiunilor anterioare (sec. I-III p.Chr.) la 33 de monede (0,63%).

În cele 22 de tezaure, depozite și loturi monetare analizate predomină emisiunile atelierelor: Sirmium (1.131 monede; 31,34%), Thessalonica (690 monede; 19,12%) și Siscia (616 monede; 17,07%). Situarea atelierului de la Sirmium pe primul loc în cadrul tezaurelor analizate poate fi legată și de momentul constituirii acestora (anii 351-354), perioadă în care cel mai apropiat atelier de Banat este tocmai cel de la Sirmium (azi Sremska Mitrovica, în Serbia), redeschis în anul 351. Aceasta este o particularitate a Banatului, deoarece Siscia și Thessalonica domină circulația monetară a zonelor

învecinate în prima jumătate a sec. IV. Se confirmă astfel, ca și în alte cazuri, faptul că aprovizionarea cu monedă a unei zone avea loc de la cel mai apropiat atelier monetar.

Atelierele vestice și centrale din zona latinofonă a Imperiului au o pondere de 1.910 monede (52,93%), în timp ce atelierele balcanice și orientale din zona grecofonă sunt prezente cu 1.698 monede (47,06%). Se confirmă astfel pentru perioada studiată orientarea zonei de sud-vest a fostei Dacii spre zona latinofonă a Imperiului roman.

În ceea ce privește emitenții, din totalul de 5.002 monede atribuite cu certitudine în cadrul celor 22 de tezaure luate în discuție, cel mai mare număr îl reprezintă monedele lui Constantius II (3.464 piese; 69,25%), urmate la distanță considerabilă de monedele lui Constantius Gallus, *caesar* al lui Constantius II (426 piese; 8,51%) și de cele ale lui Constans (375 piese; 7,49%).

În fondul numismatic analizat de noi (5.047 de monede cu tipul monetar precizat) sunt prezente 54 de tipuri monetare cu diferite perioade de emisie cuprinse în intervalul anilor 305-392 p.Chr. În cele 22 de tezaure, depozite și loturi monetare predomină tipul *Fel Temp Reparatio*, FH - „Călăreț căzând” din anii 351-354 p.Chr. emis de Constantius II și Constantius Gallus (2.782 monede; 55,12%), urmat de același tip monetar din anii 355-361 p.Chr. emis de Constantius II și Iulianus (852 monede; 16,88%). Alte tipuri monetare cu o pondere importantă în tezaurele din Banat (publicate sistematic) aparțin anilor 341-346, fiind vorba de *Victoriae DD Augg Q NN* (567 de monede) și *Vot XX Mult XXX* (319 monede).

Preponderența tipului monetar *Fel Temp Reparatio*, FH nu este surprinzătoare, dacă avem în vedere faptul că jumătate din tezaurele monetare din sec. al IV-lea p.Chr. din Banat analizate sunt alcătuite din monede de acest tip. Practic, din cele 22 de tezaure analizate, 11 prezintă o majoritate a tipului *FTR*, FH (351-354 p.Chr.): Dalboșeț I, Gornea, Jupa, Măcești-Moldova Nouă, Moldova Nouă II, Moldova Veche IV (“Flotații”), Moldova Veche V (“Vinograda”), Orșova I și II, Pojejena și Zagajica. Celelalte două tipuri monetare amintite, *Victoriae DD Augg Q NN* și *Vot XX Mult XXX* (341-346 p.Chr.) se regăsesc îndeosebi în componența tezaurului de la Oreșac și a celor 5 loturi de la Răcășdia (I A, I B, II, III și IV).

În final, am grupat cele 77 de tezaure, depozite și loturi monetare din sec. III-IV p.Chr. din Banat în funcție de datarea ultimei monede în mai multe grupe de tezaure:

- o primă grupă în care se încadrează un singur tezaur, cu ultima monedă emisă între 313-318 p.Chr. (Stara Palanka, azi Banatska Palanka, Serbia);

- a doua grupă include 14 tezaure și loturi, dintre care doar 8 publicate sistematic, încheiate cu monede emise între 337-341 p.Chr. (Banatska Palanka II) sau 341-346 p.Chr. (Banatska Palanka III, Kuštilj I și II, Malo Središte, Mesić I, Orešac, Răcășdia I A, I B, III și IV, Vatin, Vermeș și Vračev Gaj);
- a treia grupă cuprinde 17 tezaure și loturi, dintre care doar 9 publicate sistematic, terminate cu monede emise între 351-354 p.Chr. (Zagajica și Zrenjanin II) sau 355-361 p.Chr. (Bocșa Vasiovei, Dalboșeț I, Lukino Selo, Măcești II, Măcești - Moldova Nouă, Moldova Nouă II, Moldova Veche I, II, IV, V, VI și VII, Novi Bečej, Pojejena și Răcășdia II);
- a patra grupă din care fac parte 7 tezaure și depozite, dintre care doar 4 publicate sistematic, încheiate cu monede emise mai târziu: 364-367 p.Chr. (Gornea și Mesić II), 367-375 p.Chr. (Cheglevici, Dalboșeț II și Orșova I) sau 383-392 p.Chr. (Jupa și Orșova II);
- a cincea grupă formată din 38 de tezaure, depozite și loturi la care nu cunoaștem datarea ultimei monede.

Capitolul III. Analiza descoperirilor monetare izolate din sec. III-IV pChr. din Banat.

Descoperirile monetare izolate din sud-vestul fostei Dacii romane (Banatul) datate între anii 275-380 p.Chr. însumează cca. 1.061 monede, provenind din 125 de localități. Din păcate, despre aproximativ jumătate din acest total cunoscut al monedelor descoperite nu există informații. În analiza descoperirilor izolate nu există ca în cazul tezaurelor un număr fix de monede, numărul acestora diferind de la caz la caz, în funcție de criteriul de analiză. În analiza atelierelor am luat în considerare 570 monede, în analiza emitenților, 1.061 monede, iar pentru tipuri monetare și secvențe cronologice, 551 monede.

Urmărind distribuția monedelor izolate romane târzii din Banat pe aceleași trei zone geografice pe care le-am avut în vedere și în cazul tezaurelor, am obținut următoarele rezultate:

- ❖ în sectorul dunărean - 21 localități (cca. 604 monede);
- ❖ în Banatul de câmpie - 75 localități (cca. 295 monede);
- ❖ în Banatul de deal și munte - 29 localități (cca. 191 monede).

Monedele din bronz (931 piese descoperite în 101 localități) reprezintă 87,74% din totalul de 1.061 de monede izolate cunoscute, emisiunile înșirându-se aproape

continuu de la Probus până la Valentinianus II. Dintre cele 783 de monede din bronz cu emitentul cunoscut, cele mai multe au fost emise de Constantius II (287 monede), urmat de Constantinus I (134 monede).

Monedele din argint (12 monede din 13 localități) și cele din aur (18 monede din 17 localități), al căror număr este foarte mic în comparație cu cele din bronz, apar îndeosebi în Banatul de câmpie, apoi pe linia Dunării și cu totul izolat în Banatul montan. Legat de răspândirea antoninianilor, găsiți într-un număr ceva mai mare (27 monede din 5 localități) decât monedele din aur sau argint, nu putem spune că se concentrează în vreo zonă, locurile lor de descoperire fiind răsfirate pe teritoriul întregului Banat. Numărul monedelor din metal neprecizat (73 piese din 19 localități) se explică printr-o lacună a cercetării, care în majoritatea cazurilor nu mai poate fi remediată. Între descoperirile izolate din Banat apar 6 imitații după monede din bronz din sec. IV.

În continuare, în cadrul acestui capitol, am analizat monedele romane târzii din Banat descoperite izolat în funcție de ateliere monetare, emitenți, tipuri monetare, secvențe cronologice și coeficientul de monede/an, pe două nivele: 1) Banatul în ansamblu și 2) cele trei zone geografice distincte: sectorul dunărean, Banatul de câmpie și Banatul de deal și munte.

Între descoperirile monetare izolate din Banat datate între anii 275-380 p.Chr. sunt prezente 17 ateliere monetare: 9 din partea vestică și centrală a Imperiului Roman (Londinium, Treveri, Lugdunum, Arelate, Roma, Ticinum, Aquileia, Siscia și Sirmium), iar 8 din Balcani și partea orientală a Imperiului (Serdica, Thessalonica, Heraclea Thracica, Constantinopolis, Nicomedia, Cyzicus, Antiochia și Alexandria). În cadrul monedelor izolate cu atelierul determinat (345 monede) predomină atelierele: Siscia (128 monede; 37,10%), Thessalonica (70 monede; 20,28%), Constantinopolis (26 monede; 7,53%) și Sirmium (23 monede; 6,66%).

Seria descoperirilor monetare izolate din Banat, datate între anii 275-380 p.Chr., cuprinde 31 de emitenți, începând cu monede de la Tacitus și terminându-se cu monede de la Valentinianus II (incluzând și cele două serii *Urbs Roma* și *Constantinopolis*). Astfel, între descoperirile izolate din Banat cu emitent cunoscut, cele mai multe monede aparțin lui Constantius II (298 monede; 33,94%), urmat de tatăl său, Constantinus I (145 monede; 16,51%) și fratele său, Constans (63 monede; 7,17%).

Din totalul de 551 de monede izolate pentru care există informații despre datele tehnice, am putut determina tipul monetar la 467 de monede (84,75%). În fondul numismatic cercetat sunt prezente 73 de tipuri monetare cu diferite perioade de emiterie

cuprinse în intervalul anilor 275-383 p.Chr. Ca și în cazul tezaurelor, am folosit determinarea și datarea tipurilor monetare după *LRBC*, acesta fiind modul de publicare al monedelor analizate. Predomină tipul monetar *Fel Temp Reparatio*, FH din anii 351-354 p.Chr., emis pentru Constantius II și Constantius Gallus (66 monede; 14,13%), urmat de *Victoriae DD Augg Q NN* din anii 341-346 p.Chr. (44 monede; 9,42%).

Dacă la tezaurele din Banat analizate există două vârfuri ale coeficientului monede/an, corespunzând anilor 351-354 și 341-346 (valoarea coeficientului pentru anii 351-354 fiind nefiresc de mare, de aproape cinci ori mai mare decât pentru anii 341-346), la descoperirile izolate apar trei vârfuri ale coeficientului de monede/an, care corespund anilor 351-354, 341-346 și 330-335 (păstrându-se o proporție echilibrată între valorile coeficientului).

Capitolul IV. Interpretarea prezenței monetare romane târzii în Banat

Pe baza analizei întreprinse în capitolele II și III a tezaurelor monetare și a monedelor izolate din sec. III-IV p.Chr. descoperite pe teritoriul Banatului, în primul subcapitol am reliefat caracteristicile circulației monetare dintre 275-380 p.Chr. atât la nivelul întregului Banat, cât și în cadrul celor trei zone geografice amintite: zona dunăreană, Banatul de câmpie și Banatul de deal și munte, prezentând asemănările și deosebirile dintre aceste zone.

Urmărind distribuția monedelor, atât din tezaure și depozite, cât și din descoperiri izolate, pe cele trei zone geografice, obținem următoarea situație:

- ❖ în sectorul dunărean - 19.110 + x monede (cca. 18.506 + x monede în 26 tezaure; cca. 604 + x monede izolate din 21 localități);
- ❖ în Banatul de câmpie - 13.095 + x monede (cca. 12.800 + x monede în 40 tezaure; cca. 295 + x monede izolate din 75 localități);
- ❖ în Banatul de deal și munte - 2.373 + x monede (cca. 2.182 + x monede în 10 tezaure; cca. 191 + x monede izolate din 29 localități).

Apoi, împărțind intervalul cronologic 275-380 p.Chr. în șase etape mai mari în funcție de anumite evenimente (etapa 275-294; 294-307; 307-324; 324-346; 346-364 și 364-383 p.Chr.) și luând în considerare doar monedele pentru care cunoaștem perioada de emisie, atât din cele 22 de tezaure analizate structural, cât și din descoperirile izolate (5.509 monede, dintre care 5.036 din tezaure și 473 de monede izolate), am evidențiat tendințele generale ale fiecărei etape.

În celelalte trei subcapitole am realizat o comparație între circulația monetară dintre 275-380 p.Chr din Banat și cea din zonele învecinate: provinciile romane din sudul Dunării (Moesia Prima și Pannonia Secunda), fostele provincii dacice (Transilvania și Oltenia de azi), zona sarmată (dintre Tisa și Dunăre) și zona Crișana, Satu-Mare și Maramureș, surprinzând existența unor aspecte comune sau diferite. Pentru Transilvania, Oltenia și Crișana am realizat câte un repertoriu de localități cu descoperiri monetare dintre anii 275-380 p.Chr., cu indicarea prin semne grafice distincte a descoperirilor: tezaur sau descoperire izolată (cele trei repertorii se găsesc în Anexe).

Capitolul V. Concluzii. Semnificația istorică a circulației monetare dintre 275-380 p.Chr. din Banat

Anii care au urmat retragerii aureliene sunt mai puțini cunoscuți pentru teritoriul fostei provincii și implicit a Banatului. Faptul că este o perioadă dificilă, caracterizată prin întreruperea temporară a legăturilor cu Imperiul, o demonstrează și lipsa circulației monetare din Banat între anii 275-294 p.Chr. Însă nu trebuie să uităm că și în Imperiu încă persista criza monetară și că abia după reforma monetară a lui Diocletianus din anul 294 situația va cunoaște îmbunătățiri.

După anul 294 în Banat putem vorbi de o circulație monetară doar în zona Dunării. În mod sigur, aceasta se datorează fortificațiilor de pe malul stâng al Dunării construite sau refăcute (cele vechi) în timpul Tetrarhiei. Pentru etapa următoare 307-324, în timpul ultimelor tetrarhii și al diarhiei constantino-liciniene, circulația monetară din Banat se intensifică ușor dar tot în sectorul dunărean, unde intră monede în tezaure, dar cele mai multe circulă ca monede izolate.

Abia după anul 324, când Constantinus I, rămas singurul conducător al Imperiului, inițiază o serie de reforme militare și civile, dar mai ales începe seria de acțiuni ofensive în nordul Dunării, circulația monetară cunoaște un reviriment. Monedele izolate circulă în număr mai mare față de etapa precedentă în toate cele trei zone din Banat, dar în număr mai mare în sectorul dunărean, datorită acțiunii de fortificare a malului Dunării, care continuă și în timpul lui Constantinus I.

În timpul fiilor săi, îndeosebi a lui Constantius II, cele mai multe monede emise între anii 341-346 intră în Banat în tezaure în zona de câmpie: Kuștilj I și II, Malo Srediște, Mesic I, Oreșac, Răcășdia I A, I B, III și IV și Vatin (în zona Vrșacului), care formează un orizont de tezaure, la care se mai adaugă Banatska Palanka (II și III) și Vračev Gaj (toate trei din sectorul dunărean), dar și Zagajica și Răcășdia II deși sunt

puțin mai târzii. Afluxul mare de monede în această zonă poate să reprezinte plăți mai mari, care se explică prin relații comerciale cu Imperiul sau poate prin stipendii. Este posibil ca această parte a zonei de câmpie să reprezinte, datorită apropierii, principala sursă de aprovizionare a garnizoanelor din fortificațiile din sec. IV, de pe ambele maluri ale Dunării, cu cereale, vite, cai. Credem că acest orizont de tezaure poate fi legat de campaniile lui Constantius II împotriva sarmaților din 358-359 p.Chr.

Circulația monetară din Banat cunoaște cea mai mare intensitate abia după reforma monetară a lui Constantius II din anul 348. Deși acum se înregistrează o creștere a circulației monetare în sectorul dunărean și în Banatul montan, slăbind în zona de câmpie, totuși, o cantitate uriașă de monede datată între 351-361 intră în Banat în tezaure concentrate îndeosebi în sectorul dunărean, unde se formează orizontul de tezaure: Măcești II, Măcești - Moldova Nouă, Moldova Nouă II, Moldova Veche I, II, IV, V, VI și VII și Pojejena, la care se adaugă poate Dalboșeț I, dar și Boljetin de pe malul sudic al Dunării.

Deși izvoarele vorbesc foarte puțin despre construcții pe frontiere pentru epoca fiilor lui Constantinus I, realitatea numismatică din sectorul dunărean al Banatului pentru perioada lui Constantius II dovedește altceva. Analiza tezaurelor atât din Banat, cât și la sud de Dunăre, din Moesia Prima (Viminacium, Pincum, Boljetin, Horreum Margi) reliefează un vârf pentru anii 351-354, cu un coeficient aproape identic, ceea ce demonstrează un aflux mare de monede pe ambele maluri ale Dunării în timpul lui Constantius II. Acest aflux mare de monede în tezaure, dar care nu apare în circulația monedelor izolate demonstrează că e vorba de plăți punctuale pentru armată și funcționari. Credem că tezaurele de lângă Dunăre, constituite din monede *FTR*, *FH* emise între 351-354 p.Chr., se explică prin plățile militarilor din fortificații, dar și prin activități comerciale legate de exploatarea miniere (din zona Moldova Nouă).

Îngroparea acestui orizont de tezaure care se încheie în 361 sau poate chiar mai repede în 358 (având în vedere absența monedelor *Spes Reipublicae* din anii 358-361) credem că se leagă de războiul civil dintre Constantius II și Iulianus din anul 361 și de cucerirea de către acesta din urmă a Illyricumului, inclusiv a orașului Sirmium. Există și o altă ipoteză: eventualitatea retragerii unor detașamente din fortificații în vederea campaniei din Persia a lui Constantius II în 360 (anterior conflictului cu Iulianus) și în acest context punerea la adăpost de către soldați a averilor personale, rezultate în urma soldelor primite.

În etapa valentiniană asistăm la o slăbire a circulației monetare în Banat. Afluxul mare de monede în tezaure din cele două etape anterioare se oprește, între 364-383

doar câteva monede mai intră în tezaure, iar monedele izolate, mai puține față de etapa anterioară, se restrâng îndeosebi la sectorul dunărean. Deși izvoarele scrise vorbesc de numeroase construcții și refaceri de fortificații pe granițe în epoca lui Valentinianus I și Valens, acestea nu sunt sesizabile în Banat, după cum o arată și circulația monetară.

După anul 380, când legăturile cu Imperiul se întrerup din cauza evenimentelor din Balcani, în urma înfrângerii romanilor de către goți la Hadrianopolis în august 378 și a mișcărilor de populație provocate de huni, în Banat vor pătrunde tot mai puține monede, iar populația se va îndrepta treptat spre o economie naturală.

Monedele din bronz reprezintă o majoritate covârșitoare atât în cadrul tezaurelor, cât și a descoperirilor izolate din Banat datate între 275-380 p.Chr. Este suficient să amintim că din totalul de 77 de tezaure, depozite și loturi monetare, 59 conțin exclusiv monede din bronz. Aceasta se întâmplă din două motive: în primul rând moneda din bronz domină circulația monetară în sec. IV în Imperiul roman, iar în al doilea rând aceasta este folosită de populația daco-romană de pe teritoriul fostei Dacii romane, deci și a Banatului, obișnuită cu economia monetară.

Monedele din bronz sunt răspândite îndeosebi pornind din colțul de nord-vest al Banatului, în diagonală, spre sud-estul acestuia, existând câteva zone cu densitate mai mare de descoperiri. Concentrarea mare de monede în câmpia dintre Mureș și Timiș se explică probabil și prin fenomenul de roire al așezărilor în urma practicării unei agriculturi extensive, dar în același timp zona de câmpie este cea mai activă din punct de vedere al circulației monedelor izolate, în sensul că aici se găsesc numeroase localități cu un număr mic de monede izolate descoperite, ceea ce demonstrează practicarea schimburilor comerciale cotidiene și nu de mare anvergură.

Cele mai multe monede din aur și argint dintre 275-380, concentrate îndeosebi în zona de câmpie a Banatului, trebuie puse probabil în legătură cu sarmații care după 275 p.Chr. încep să pătrundă în această zonă, prezența lor fiind surprinsă arheologic. Dar faptul că monedele din metal prețios apar în zone unde se concentrează monedele din bronz pledează pentru o locuire în zona de câmpie a daco-romanilor împreună cu sarmații.

Ierarhia atelierelor monetare din tezaurele din Banat nu este identică cu cea a descoperirilor izolate, totuși se observă că monedele vin de la cele mai apropiate ateliere monetare: Sirmium, Thessalonica și Siscia în tezaure, Siscia, Thessalonica și Constantinopolis în descoperirile izolate. Dominarea atelierului de la Sirmium în tezaurele din Banat este o caracteristică doar a acestei regiuni, nemaîntâlnindu-se în

niciuna din zonele învecinate și se leagă de momentul constituirii acestora (anii 351-354), perioadă în care cel mai apropiat atelier de Banat este tocmai Sirmium.

Ponderea mai mare a atelierelor vestice și centrale, din zona latinofonă a Imperiului, față de cele balcanice și orientale din zona grecofonă, atât în cadrul tezaurelor, cât și a descoperirilor monetare izolate confirmă pentru perioada studiată orientarea zonei de sud-vest a fostei Dacii spre zona latinofonă a Imperiului.

Zona dunăreană este zona din Banat aprovizionată constant cu monede romane între 275-380 p.Chr. Această situație este firească pentru o zonă de limes, cu fortificații care joacă un rol important în circulația monetară a zonei, unde monedele din Imperiu pătrund în cantitate mare și circulă intens. Aici se află și localitățile unde s-a descoperit cel mai mare număr de monede romane târzii: Banatska Palanka, Gornea, Pojejena și Mehadia (51-100 de monede), Orșova Veche (singura localitate de unde se cunosc peste 200 de monede). În mod cert aici se poate vorbi de o stăpânire romană la nordul Dunării pe tot parcursul sec. IV.

Conform liniei de demarcație dintre provinciile Moesia Prima și Dacia Ripensis, care se află lângă Porečka Reka, cele mai multe dintre fortificațiile de pe malul stâng al Dunării (din Banat) aparțineau provinciei Moesia Prima: Pančevo, Kovin, Sapaja, Banatska Palanka, Pojejena, Moldova Veche, Gornea și turnurile de la Coronini (Pescari) și Svinița, în timp ce Dierna și turnul de la Dubova aparțineau Daciei Ripensis. Astfel, am putea considera ipotetic că Banatul montan cu drumul Dierna-Tibiscum ar aparține Daciei Ripensis, în timp ce zona deluroasă și de câmpie de Moesia Prima.

Banatul de deal și munte apare ca o zonă de distribuție și circulație a monedelor romane din sec. IV intrate din Imperiu în zona dunăreană. Totodată, prin drumul Dierna-Tibiscum, Banatul montan face legătura între Imperiu, zona dunăreană și teritoriul intracarpatic. Din descoperirile monetare reiese un interes clar al autorității romane, îndeosebi în timpul lui Constantius II, pentru zona montană și pentru minele de aici .

În schimb, zona de câmpie a Banatului prezintă aspecte diferite ale circulației monetare față de zona dunăreană și cea montană: monedele recente (de tip *FTR*) pătrund mai greu și în număr mai mic; aici se concentrează monedele din aur și argint. De aici provin și cele mai multe monede descoperite ca inventar funerar în morminte. Totuși nu se poate vorbi de o stăpânire a Banatului de către sarmați, chiar dacă prezența lor este atestată în zona de câmpie.

Unii autori consideră îndeosebi pe baza descoperirilor monetare că Banatul a fost recucerit sau stăpânit în epoca romană târzie, constituind o punte de legătură între

Imperiu și romanitatea din Dacia intracarpatică. Intenția Imperiului roman de a păstra Banatul ca și cap de pod este clară, în primul rând datorită resurselor importante din fosta provincie: sare (care se găsește doar în Transilvania), cereale (grâu, orz), miere, ceară, vite, metale (aur, argint, fier, cupru) și apoi datorită resurselor proprii Banatului (aceleași cu cele enumerate mai sus, exceptând sarea).

Este o certitudine faptul că drumurile din Banat din perioada provinciei continuă să fie folosite și în cursul sec. IV, răspândirea descoperirilor monetare romane târzii confirmând existența și folosirea lor. Importanța drumului Dierna-Tibiscum este demonstrată de faptul că acesta este traseul pe care îl urmează produsele romane de import (fibulele, ceramica glazurată, obiectele paleocreștine) împreună cu monedele romane târzii spre teritoriul fostei Dacii intracarpatică. Alte drumuri din Banat folosite frecvent în cursul sec. IV sunt cel din zona de câmpie, care lega sudul Banatului de nord și cel din sudul Banatului, de-a lungul Dunării, care făcea legătura între așezările și fortificațiile din zonă.

Menținerea unei economii monetare, bazată pe monedă ca principal mijloc de schimb, pledează pentru continuitatea unei populații autohtone, care se ocupă de agricultură, creșterea vitelor, dar și de prelucrarea metalelor, vorbitoare de limbă latină, fapt confirmat și de unele descoperiri arheologice. Astfel, cărămida cu inscripție în limba latină cu litere cursive descoperită în fortificația de la Gornea atestă pe lângă folosirea limbii latine și existența unor forme ale sclaviei în zona dunăreană în cursul sec. IV.

În ceea ce privește localitățile din Banat cunoscute cu descoperiri monetare din sec. IV remarcăm numărul mare de localități unde monedele izolate sau tezaurele reprezintă singurele descoperiri romane târzii. Credem însă că această situație se explică prin lipsa cercetărilor sistematice pentru o mare parte a așezărilor din Banat.

Sistemul de valuri paralele care străbate Banatul de la sud la nord, atribuit de cercetători romanilor și datate în epoca constantiniană, n-a constituit o barieră în circulația monedelor romane târzii, descoperirile monetare fiind răspândite și de o parte și de cealaltă a valurilor.

În concluzie, la baza acțiunilor întreprinse de Imperiul roman pe teritoriul sud-vestului fostei provincii Dacia între 275-380 p.Chr. au stat atât rațiuni economice, cât și militare. Banatul a fost într-adevăr o zonă de legătură între Imperiul roman și teritoriul fostei Dacii intracarpatică, contribuind la menținerea și evoluția romanității nord-dunărene timp de încă un secol după retragerea aureliană.

Corpusul de analize structurale ale tezaurilor

L-am realizat doar pentru tezaurele din Banat publicate sistematic (cu un catalog complet al monedelor, incluzând pentru fiecare monedă nominalul, atelierul, emitentul, tipul monetar, perioada de emitere și referința bibliografică din determinatoarele numismatice), întrucât doar aceste tezaure permit o analiză statistică detaliată și completă. Cele 22 de tezaure și loturi le-am prezentat în ordine alfabetică, făcând trimitere la numărul din repertoriul tezaurilor unde se găsesc toate informațiile despre ele.

Fiecare tezaur sau lot dintre cele 22 publicate sistematic l-am analizat structural, în sensul că am distribuit monedele pe ateliere monetare, pe emitenți, pe tipuri monetare și pe secvențe cronologice. Am făcut o distincție între monedele determinabile (reprezentând total I) și cele nedeterminabile, imitațiile și emisiunile anterioare sec. III-IV. În cazul în care un tezaur a fost publicat sistematic, cu toate datele, dar fără tabele, am realizat aceste tabele pe baza catalogului tezaurului.

Repertoriul descoperirilor monetare din sec. III-IV din Banat

Cuprinde descoperirile monetare datate între 275-380 p.Chr. de pe teritoriul Banatului: atât cele cunoscute din publicații, cât și descoperiri inedite, aflate în colecția numismatică a Muzeului Banatului din Timișoara sau în colecții particulare, despre a căror existență am aflat în urma unor informații amabile.

Descoperirile monetare sunt prezentate în ordinea alfabetică a localităților, indicând totodată și unitatea administrativă teritorială (comună, oraș, municipiu) de care aparține fiecare localitate menționată, iar în cadrul acestora cronologic. Vechile denumiri ale unor sate au fost indicate între paranteze doar acolo unde a fost necesar (în cazul descoperirilor mai vechi) și doar în forma întâlnită în bibliografia mai veche citată.

În cadrul repertoriului alcătuit din două părți, **A. Repertoriul tezaurilor** și **B. Repertoriul descoperirilor izolate**, fiecare descoperire monetară este prezentată în următoarea ordine:

- a) data, locul și condițiile descoperirii;
- b) numărul de piese (total, nr. piese cunoscute, nr. piese recuperate etc.);
- c) locul de păstrare (în măsura în care este cunoscut);
- d) bibliografia.
- e) observații.

La bibliografie am încercat să menționăm principalele lucrări care amintesc descoperirea respectivă, de la prima până la cea mai recentă cunoscută. Am încercat să corectăm anumite erori sau confuzii întâlnite în bibliografia consultată, fie la observații (la punctul e), fie la bibliografie (la punctul d), între paranteze.

În vederea unei utilizări cât mai ușoare a repertoriului am realizat un index al localităților din Banat cu descoperiri monetare romane târzii (se găsește în Anexe), unde localitățile sunt înșirate în ordine alfabetică, iar cifrele din dreptul fiecărei localități fac trimitere la numărul corespondent din repertoriul tezaurelor sau al descoperirilor izolate, sau la ambele repertorii, după caz.

Tezaurele analizate structural în cadrul Corpusului de analize structurale sunt marcate cu un asterisc în repertoriu.

Repertoriul descoperirilor arheologice din sec. III-IV din Banat

Întocmit sub forma unui tabel, pe baza lucrărilor și articolelor de arheologie referitoare la Banat indicate în bibliografia de la sfârșitul tezei, am prezentat în acest repertoriu categoriile de materiale și obiective arheologice romane târzii, care s-au descoperit doar în localitățile cunoscute cu descoperiri monetare (tezaure, descoperiri izolate sau ambele): fibule; aplici; opaițe; ceramică (cenușie; roșie; lucrată cu mâna; neprecizată); cărămizi șampilate; locuințe; gropi (de provizii; menajere); râșnițe; unelte; urme de prelucrare a fierului; morminte de incinerare; morminte de înhumare (sarmate; neprecizate); mărgelile și obiecte paleocreștine.

Pe baza frecvenței acestor categorii arheologice, am împărțit așezările din sec. III-IV din Banat în trei categorii: certe (19 localități), probabile (62 localități) și incerte (62 localități).

Bibliografia

În general, am grupat titlurile din bibliografie pe categorii de subiecte, făcând în același timp distincție între lucrările generale și lucrările speciale. Atât lucrările de numismatică, cât și cele de arheologie le-am prezentat separat pentru fiecare zonă sau provincie de care ne-am ocupat: Banat, fostele provincii dacice, Moesia Prima, Pannonia Secunda, Barbaricum.

Hărțile din **Anexe** (desenate de dl. Silviu Saftu de la Muzeul Banatului din Timișoara) au fost realizate pe baza descoperirilor monetare din Banat menționate în repertoriu (Hărțile 4-8) și pe baza repertoriului arheologic (Harta 9). Cifrele de pe hartă corespund cu cele din repertorii, iar unele hărți sunt însoțite și de o listă a localităților.